

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

ПОГОНЕЦЬ ІВАННА ВАСИЛІВНА

УДК 373.3.013:[655.3.066.11(075.2):76.038.532]"195/200"(477)(043.3)

**ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ ІЛЮСТРУВАННЯ ПІДРУЧНИКІВ
ДЛЯ ПОЧАТКОВИХ ШКІЛ УКРАЇНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХХ СТОЛІТТЯ)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Тернопіль – 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор педагогічних наук, професор
Кодлюк Ярослава Петрівна,
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,
професор кафедри педагогіки і методики початкової та дошкільної освіти.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, доцент
Гавриленко Тетяна Леонідівна,
Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка,
професор кафедри дошкільної та початкової освіти;

кандидат педагогічних наук, доцент
Прокопів Любов Миколаївна,
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»,
доцент кафедри педагогіки та освітнього менеджменту імені Богдана Ступарика.

Захист відбудеться 14 травня 2021 року о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 58.053.01 у Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка (зала засідань, вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027).

З дисертацією можна ознайомитися на офіційному сайті <http://www.tnpu.edu.ua> та в науковій бібліотеці Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка за адресою: вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027.

Автореферат розісланий 13 квітня 2021 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

 О. І. Янкович

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Реформування національного шкільництва в контексті концептуальних засад «Нова українська школа» актуалізує проблему вдосконалення змісту освіти, використання сучасних педагогічних технологій, а також модернізації засобів навчання, серед яких важливе місце посідає шкільний підручник. З огляду на те, що в Україні триває процес створення та видання альтернативної навчальної літератури, проблема її ілюстрування набуває особливого значення, оскільки комплекс наочних зображень у підручнику є основою для формування понять; впливає на учня як у пізнавальному, так і в інтелектуальному та емоційному плані; розвиває вміння спостерігати, осмислювати побачене, зіставляти його з прочитаним.

Зважаючи на те, що процес конструювання цього виду навчальної літератури тісно пов'язаний із теорією шкільного підручника як концептуальною основою творення навчальної книги, – вивчення досвіду підручникотворення другої половини ХХ століття є важливим у розробці сучасної стратегії ілюстрування підручників для закладів загальної середньої освіти.

Наукове обґрунтування ролі ілюстративного матеріалу підручника зроблено в працях Я. Коменського, Т. Лубенця, І. Огієнка, С. Русової, К. Ушинського та ін., які заклали теоретичні основи підручникотворення в Україні та світі. Подальші наукові пошуки стосувалися таких аспектів теорії шкільного підручника: роль книги у навчально-виховному процесі та її місце в системі засобів навчання (Н. Бібік, І. Лернер, О. Савченко, І. Товпінець та ін.); провідні функції шкільного підручника та його структура (В. Бейлінсон, В. Беспалько, Д. Зуєв, Я. Кодлюк та ін.); підходи до аналізу й оцінювання цього виду навчальної літератури (Ф.-М. Жерар, Я. Кодлюк, О. Ляшенко, К. Роежер та ін.).

Чималий масив складають дослідження, присвячені проблемі ілюстрування навчальної книги, зокрема: з'ясовано, що ілюстративний матеріал є невід'ємним компонентом структури шкільного підручника (Є. Перовський); визначено його основні функції (В. Бейлінсон, Н. Гончарова, Д. Зуєв, Б. Карлаваріс, Є. Перовський, А. Попков, Т. Проданович та ін.); запропоновано класифікації за різними ознаками (Н. Гончарова, Б. Карлаваріс, В. Ривчін та ін.); обґрунтовано форми зв'язку з текстом (Л. Занков); визначено основні вимоги до цього компонента у структурі шкільних підручників (Б. Карлаваріс, К. Кузьмінський); розкрито підходи до оцінювання його якості (В. Белінський, В. Бейлінсон, В. Беспалько, Я. Кодлюк, Т. Проданович, Н. Хребтова); виявлено особливості сприйняття ілюстрації школярами різного віку (Б. Бутнік-Сіверський, Б. Карлаваріс); розглянуто проблему навчальної книги як поліграфічного видання та визначено особливості її художнього конструювання (Н. Атабеков, В. Волков, В. Волкотруб, Ю. Герчук, І. Баренбаум, Є. Ліхтенштейн); досліджено еволюцію книжкової ілюстрації (Ю. Герчук, Т. Завгородня, Я. Ісаєвич, С. Сірополко, Б. Ступарик) та особливості художнього оформлення української книжності (Я. Запаско, Я. Ісаєвич, Г. Логвин, І. Огієнко, В. Фрис та ін.). Історико-педагогічні аспекти становлення та розвитку початкової освіти в Україні відображені в працях Л. Березівської, О. Бондар, Т. Гавриленко, В. Кузьменка, К. Нечипоренко, Л. Прокопів, Н. Слюсаренко, О. Сухомлинської, О. Янкович та ін.

Різні аспекти порушеної проблеми відображені в дисертаційних роботах вітчизняних та зарубіжних учених: Н. Животовської («Наочність у процесі навчання в початковій школі», 1948); А. Ясько («Роль і значення різних типів наочних посібників у процесі формування наукових понять», 1951); А. Попкова («Дидактичні основи ілюстрування підручників середньої загальноосвітньої політехнічної школи (на мат. підручн. істор. і географ. для V–VII класів середн. школи)», 1959); Н. Гончарової («Основні проблеми оформлення радянського шкільного підручника», 1969); І. Нілової («Художні компоненти структури навчальної книги як засіб розвитку пізнавального інтересу молодших школярів», 1997); І. Бая («Педагогічні засади укладання та ілюстрування українських підручників Галичини (друга половина XIX – початок XX століття)», 2005); О. Ламонової («Київська книжкова графіка кінця 50-х – початку 70-х років XX століття», 2006); М. Єфімової («Дизайн дитячої книги України: проектно-художні принципи і засоби», 2015); М. Токар («Образи героїв української дитячої літератури в книжковій ілюстрації другої половини XX – початку XXI століття», 2018) та ін. У докторській дисертації Я. Кодлюк, присвяченій теорії і практиці підручникотворення в галузі початкової освіти України (1960–2000 рр.) (2005 р.), обґрунтовано дидактичні основи використання ілюстрацій у структурі підручників, призначених для учнів початкових класів.

Незважаючи на різновекторність наукових пошуків, які стосуються проблеми відбору і використання наочних зображень у шкільних підручниках, багато питань цієї теми залишаються не до кінця розв'язаними. Наразі відсутнє теоретичне обґрунтування педагогічних вимог до ілюстрування навчальної літератури для початкової ланки освіти, способів реалізації основних функцій ілюстративного матеріалу в навчальних книгах, адресованих молодшим школярам.

Актуальність дисертаційного дослідження посилюється потребою подолання низки суперечностей, зокрема між: необхідністю використання в освітньому процесі підручників, розроблених й ілюстрованих відповідно до викликів сучасності, та відсутністю належного рівня якості їх ілюстрування в практиці підручникотворення; потребою початкової ланки освіти у високоякісних підручниках та недостатньою розробленістю науково обґрунтованих основ їхнього ілюстрування.

Таким чином, актуальність заявленої проблеми, її недостатня розробленість у педагогічній теорії і практиці зумовили вибір теми дослідження **«Педагогічні основи ілюстрування підручників для початкових шкіл України (друга половина XX століття)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося в контексті проблематики науково-дослідної лабораторії шкільного підручника Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка «Шкільний підручник як модель процесу навчання: історія, теорія, практика» (номер державної реєстрації 0108U003844) та «Модернізація змісту шкільної освіти в Україні: стан та перспективи розвитку» (номер державної реєстрації 0114U003075). Тему дослідження затверджено вченою радою Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (протокол № 7 від 28.02.2012 р.) та Міжвідомчою радою

з координації наукових досліджень з педагогічних та психологічних наук в Україні (протокол № 8 від 15.12.2015 р.).

Об'єкт дослідження: процес ілюстрування вітчизняних шкільних підручників.

Предмет дослідження: теорія і практика ілюстрування навчальних книг для початкових шкіл України другої половини ХХ століття.

Мета дослідження полягає у розкритті педагогічних основ ілюстрування підручників для початкових шкіл України другої половини ХХ століття задля використання позитивних ідей минулого в системі вітчизняного підручникотворення.

Відповідно до мети дослідження було окреслено його **завдання:**

1. На основі аналізу історико-педагогічної, психолого-педагогічної, методичної і мистецтвознавчої літератури з'ясувати сутність, функції та видову різноманітність ілюстративного матеріалу як структурного компонента шкільного підручника.

2. Розробити модель аналізу ілюстративного матеріалу підручників для початкової школи.

3. Виокремити етапи ілюстрування підручників для початкових шкіл України другої половини ХХ століття та визначити тенденції кожного із них.

4. Підготувати науково-методичні рекомендації щодо використання ілюстративного матеріалу в підручниках для початкової школи на сучасному етапі розвитку національного шкільництва.

Методи дослідження. Для досягнення мети та розв'язання поставлених завдань було використано такі методи: *джерелознавчий* (надав можливість проаналізувати різні типи джерел, у яких висвітлюється проблема ілюстрування шкільних підручників в Україні в досліджуваній період); *хронологічний* (забезпечив розгляд цього процесу в динаміці, змінах тенденцій і часовій послідовності); *порівняльно-історичний* (дав змогу простежити процес становлення ілюстративного матеріалу як невід'ємного компонента структури шкільного підручника та встановити основні чинники впливу на його еволюцію); *узагальнення та систематизації* (був використаний для визначення видів ілюстративного матеріалу за різними ознаками та складання їх загальної класифікації); *моделювання* (застосовано на етапі розробки моделі аналізу ілюстративного матеріалу підручників для школи першого ступеня); *візуальний* (забезпечив безпосередній огляд ілюстративного матеріалу підручників для з'ясування відповідності зображень дидактичному, гігієнічному та художньо-естетичному критеріям і їхнім показникам); *кількісний* (дав змогу визначити якість ілюстративності досліджуваних підручників); *описовий аналіз* підручників, адресованих молодшим школярам (використовувався з метою виявлення основних тенденцій в їх ілюструванні); *синтезування та узагальнення* результатів дослідження (для формулювання висновків і рекомендацій щодо творчого впровадження ідей ілюстрування підручників для початкових шкіл України другої половини ХХ століття в практику підручникотворення сучасної школи першого ступеня).

Джерельну базу дослідження становлять матеріали відкритих фондів і фондів рідкісної книги Національної бібліотеки ім. В. Вернадського, Львівської

національної бібліотеки ім. В. Стефаніка, Державної науково-педагогічної бібліотеки імені В. Сухомлинського, Тернопільської обласної універсальної наукової бібліотеки, наукової бібліотеки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, бібліотеки Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка, а також науково-дослідної лабораторії шкільного підручника Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

У процесі історико-педагогічного пошуку використовувалися історична і сучасна науково-педагогічна література; урядові документи, розпорядження та постанови, законодавчі й директивні акти Міністерства народної освіти УРСР та Міністерства освіти України; психолого-педагогічні праці з проблематики теорії шкільного підручника та його ілюстрування; книгознавчі й мистецтвознавчі дослідження, присвячені розвитку книжкової графіки; матеріали періодичних видань (педагогічні журнали, збірники наукових праць, інформаційні збірники), довідково-бібліографічні видання, шкільні підручники досліджуваного періоду.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1950–2000 рр. Вихідний рубіж – початок 50-х рр. ХХ століття У цей період шкільний підручник уперше став об'єктом наукових досліджень (Н. Менчинська, Є. Перовський), ілюстративний матеріал визнано невід'ємним компонентом структури навчальної книги. Верхня межа – 2000 р. – характеризується розробкою першого Державного стандарту початкової загальної освіти і розглядається нами як своєрідний рубіж у дослідженні проблеми.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

– *вперше здійснено комплексне дослідження педагогічних основ ілюстрування підручників для початкових шкіл України другої половини ХХ століття, зокрема: виокремлено етапи ілюстрування вітчизняних підручників для початкової школи другої половини ХХ століття (1-й етап – 50-ті рр. ХХ століття – обґрунтування теоретичних основ ілюстрування навчальної книги; 2-й етап – 60–70-ті рр. ХХ століття – політехнізація змісту наочних зображень підручників; 3-й етап – 80-ті рр. ХХ століття – удосконалення наукових підходів до ілюстрування шкільної навчальної літератури для початкової школи; 4-й етап – 90-ті рр. ХХ століття – національне спрямування ілюстративного матеріалу підручників) з урахуванням таких чинників: реформування національного шкільництва, розвиток теорії шкільного підручника та розвиток книжкової графіки; визначено тенденції кожного з виділених етапів;*

– *розроблено модель аналізу ілюстративного матеріалу підручників для початкової школи, яка охоплює дидактичний, гігієнічний і художньо-естетичний критерії та відповідні їм показники;*

– *уточнено розуміння сутності, функцій, видової різноманітності ілюстративного матеріалу як структурного компонента навчальної книги; поглиблено наукові підходи до аналізу й оцінювання ілюстративного матеріалу підручників для початкової ланки освіти;*

– *набули подальшого розвитку вимоги до наочних зображень навчальних книг для молодших школярів.*

Практичне значення одержаних результатів полягає в реалізації розробленої моделі в процесі аналізу ілюстративного матеріалу підручників для початкових шкіл України, виданих у другій половині ХХ століття; підготовці науково-методичних рекомендацій щодо використання наочних зображень у структурі навчальної книги для школи першого ступеня. Ці рекомендації, а також запропонована модель можуть бути використані в процесі створення ілюстративного матеріалу для нових навчальних видань; працівниками освіти під час моніторингу якості оформлення навчальної літератури; учителями початкової школи для підвищення ефективності роботи з візуальним рядом навчальної книги.

Упродовж 2011–2019 рр. здійснено натурне обстеження 140 підручників для початкових шкіл України, виданих у період другої половини ХХ століття, у фондах обласних, регіональних, шкільних і наукових бібліотек та приватних колекцій. Зібрано та опрацьовано значну кількість фотоматеріалів (понад 700 одиниць), що дають уявлення про ілюстрування книг для молодших школярів досліджуваного періоду.

Основні положення та науково-методичні рекомендації дослідження **впроваджено** в освітній процес Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (довідка № 535-40/03 від 17.06.2020 р.), Бердянського державного педагогічного університету (довідка № 57-28/580 від 17.06.2020 р.), Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (довідка № 257/1-н від 27.04.2020 р.), Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка (довідка № 01-09/4-33 від 23.06.2020 р.).

Особистий внесок здобувача. Усі результати дослідження, представлені в дисертації, отримано самостійно. У статті [4], опублікованій у співавторстві, особистий внесок здобувача полягає в аналізі візуального ряду підручників для початкової школи України, виданих у 1950–1980 рр., та визначенні тенденцій їхнього ілюстрування в межах окресленого періоду.

Апробація результатів дисертації здійснювалася на наукових і науково-практичних конференціях різного рівня, а саме: *міжнародних*: «Ерделівські читання» (Ужгород, 2014), «IV Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання» (Київ, 2015), «Applied and Fundamental Studies in Eurasia, Africa and America» (South Africa, Cape Town, 2015), «Теорія та практика управління педагогічним процесом» (Одеса, 2015), «Проблеми сучасного підручника» (Київ, 2015, 2016, 2017), «Наукові пошуки: актуальні дослідження, теорія і практика» (Київ, 2020); *всеукраїнській*: «Мистецька освіта як чинник людиностановлення» (Тернопіль, 2013); *регіональних*: «X звітна наукова конференція професорсько-викладацького складу за 2013 рік» (Кременець, 2014); на науково-мистецькому симпозіумі «Художньо-мистецькі рецепції творчості Ростислава Глуква в контексті розвитку української діаспори ХХ ст.» (Кременець, 2017).

Публікації. Основні результати дослідження висвітлено в 11 наукових працях автора, з яких 4 статті в наукових фахових виданнях України; 1 – у зарубіжному періодичному виданні; 2 статті в інших наукових виданнях; 4 – матеріали конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (411 позицій), 5 додатків (обсягом 183 сторінки); містить 9 таблиць, 9 рисунків. Загальний обсяг дисертації – 425 сторінок, основний текст викладено на 186 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** розкрито актуальність і ступінь наукової розробки обраної теми; визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, методи дослідження; сформульовано наукову новизну одержаних результатів; наведено відомості про впровадження результатів дослідження та їх апробацію; зазначено публікації автора, структуру й обсяг дисертації.

У першому розділі **«Теоретичні основи проблеми ілюстрування підручників для початкової школи»** розкрито особливості ілюстрування шкільного підручника для початкової школи в історико-педагогічній ретроспективі; з'ясовано роль ілюстративного матеріалу в структурі шкільного підручника та охарактеризовано його основні функції і видову різноманітність; розкрито наукові підходи до аналізу ілюстративного матеріалу підручника; репрезентовано модель аналізу досліджуваного компонента структури підручника, адресованого молодшим школярам.

Вивчення наукової літератури з проблеми дослідження засвідчує, що вперше доцільність упровадження наочних зображень у структуру підручника обґрунтував у XVII столітті чеський педагог Я. Коменський. На початку XX століття з'явилися дослідження ролі та функціональності ілюстративного матеріалу в навчальній книзі (К. Кузьмінський), важливості зв'язку наочних зображень із текстом (К. Кузьмінський), створення малюнків для навчальних видань відповідно до віку дітей (Б. Бутнік-Сіверський); було визначено види ілюстрацій за характером зображення і тематикою (Б. Кісін) та технікою їхнього виконання (Г. Брилов), зроблено спроби сформулювати вимоги до візуального ряду шкільних підручників (Б. Кісін, К. Кузьмінський). Проте осмислення сутності, ролі (Є. Перовський), функцій (Н. Гончарова, А. Попков, Т. Проданович, Р. Радованович, В. Цетлін та ін.), класифікацій (Л. Занков, Д. Зуєв, Н. Гончарова, А. Попков, В. Ривчін та ін.), обґрунтування вимог (Б. Карлаваріс, К. Кузьмінський та ін.) та підходів до аналізу (В. Белінський, В. Бейлінсон, В. Беспалько, Б. Карлаваріс, К. Кузьмінський, Т. Проданович) досліджуваного структурного компонента розпочалося із середини XX століття.

Вагомим внеском у наукову розробку заявленої проблеми стали напрацювання, присвячені аналізу структурних компонентів навчальної книги (навчальний текст, апарат організації засвоєння, ілюстративний матеріал, апарат орієнтування) (В. Бейлінсон, В. Беспалько, Д. Зуєв, Я. Кодлюк, І. Лернер та ін.); дослідження, які стосуються книжкової справи в Україні (І. Баренбаум, Ю. Герчук, Я. Запаско, Я. Ісаєвич, І. Огієнко, С. Сірополко, В. Фрис, Ф. Юр'єв) та розвитку мистецтва книжкової графіки (О. Лагутенко, О. Ламонова, А. Єфімова, В. Олійник, М. Токар, Т. Никоненко та ін.); історико-педагогічні дослідження реформування початкової освіти в Україні в другій половині XX століття (Л. Березівська, А. Бондар, Т. Гавриленко, К. Нечипоренко, Л. Прокопів та ін.), а також законодавчі

та нормативні документи, що визначали її основні завдання, регулювали процес створення підручників для молодших школярів.

Історіографічний аналіз стану наукової розробленості проблеми ілюстрування підручників для початкової школи засвідчив вплив на її вирішення таких чинників: реформування національного шкільництва, розвиток теорії шкільного підручника та розвиток книжкової графіки. Відповідно до змін, які були зумовлені зазначеними чинниками, виокремлено етапи ілюстрування підручників для початкової ланки освіти в другій половині ХХ століття: 1-й етап – 50-ті рр. ХХ століття – обґрунтування теоретичних основ ілюстрування навчальної книги; 2-й етап – 60–70-ті рр. ХХ століття – політехнізація змісту наочних зображень підручників; 3-й етап – 80-ті рр. ХХ століття – удосконалення наукових підходів до ілюстрування шкільної навчальної літератури для початкової школи; 4-й етап – 90-ті рр. ХХ століття – національне спрямування ілюстративного матеріалу підручників. У 2000 р. розпочинається новий етап в ілюструванні підручників, пов'язаний зі стандартизацією змісту початкової освіти.

Відповідно до напрацьованого, вважаємо, що ілюстративний матеріал – це комплекс наочних зображень і оформлювальних елементів підручника, які сприяють засвоєнню його змісту, підвищують інтерес до навчальної книги і, відповідно, до процесу навчання, а також впливають на формування світогляду школяра, збагачення його чуттєвого досвіду, естетичне виховання. Зазначене поняття охоплює такі компоненти: саме зображення, словесний супровід, що входить безпосередньо в зображення (екскліпації), посилання в тексті і підписи до ілюстрацій (текстівки).

Розрізняють шість форм зв'язку наочних зображень із текстом та іншими структурними компонентами підручника: ілюстрація доповнює текст; ілюстрація і текст взаємодоповнюють один одного; наочне зображення підтверджує і конкретизує осмислений учнями текст; сприяє розумінню школярами зв'язків між предметами чи явищами, а також дій чи завдань, які потрібно виконати на основі наочного зображення; забезпечує інструктування учнів стосовно способів виконання певних дій, опираючись на текст із наочним супроводом. За цією ознакою виокремлюють провідні ілюстрації, рівноправні з текстом, і ті, що обслуговують текст.

Установлено, що ілюстративний матеріал має забезпечувати реалізацію в підручнику таких функцій: пізнавальної, інформаційної, розвивальної, конкретизації уявлень, систематизаційної, цільової, запам'ятовування і закріплення знань, інтеграції, ергономічної, виховної, мотиваційної, естетичної. Видова різноманітність візуального ряду навчальної книги визначається за певними ознаками: взаємозв'язком з текстом (провідні, рівнозначні, обслуговуючі); за призначенням (наочно-образні, логічно-сміслові); способом відображення дійсності (описові реально-предметні зображення, предметно-образні, образно-понятійні, понятійні); характером наочного образу (індивідуальний, узагальнено-опосередкований, схематичний); за жанром (предметні, художньо-образні, документальні, технічні, карти, діаграми, схеми, плани, креслення, інструктивно-методичні, графіки, символічні); характером зображення (оригінальний малюнок, технічний малюнок, креслення, діаграма, географічна карта, картограма, картодіаграма, перерисовка,

фотографія, фотопис, фотомонтаж, штриховий і тоновий рисунок); художньою технікою (графіка, живопис, репродукція, декоративне вирішення, фотографія, змішані техніки тощо); кольором (чорно-білі, у два кольори, кольорові); способом репродукування (малюнки, фотографії); розміщенням у книжковому блоці (заставка, кінцівка, стрічкова, напівстрічкова, розгорнута, на полях, на палітурці (обкладинці), на фронтисписі, на титульному листі, на шмуцтитулі, у тексті).

Охарактеризовано підходи вчених до аналізу ілюстративного матеріалу шкільних підручників, на основі яких виділено найпоширеніші методи оцінювання якості наочного ряду в навчальних виданнях: дидактичний аналіз (В. Бейлінсон, А. Попков, Я. Кодлюк); функціональний підхід (Н. Гончарова); експертний теоретичний аналіз ідейного змісту наочних зображень (Б. Карлаваріс); кількісний аналіз (Б. Карлаваріс); гігієнічна оцінка (Л. Михайлова, Н. Попова, Н. Хребтова); метод семантичного диференціювання (оцінка відповідності візуальних подразників віку учнів) (С. Васіч); оцінка художньої форми візуального ряду (Б. Кісін, Б. Юсов), – які мають бути пов'язаними між собою і взаємодоповнювати один одного.

Установлено, що в процесі розробки візуального ряду до навчальних видань повинні враховуватися певні вимоги, а саме: він має забезпечувати максимальну зручність читання й користування, відповідати вимогам педагогічного процесу та бути сучасним, максимально полегшувати сприймання і розуміння змісту книги, мотивувати до навчальної діяльності, виховувати естетичний смак тощо. Систематизація теоретичних підходів до оцінювання ілюстративного матеріалу навчальних видань дала змогу визначити основні критерії якості цього структурного компонента підручника: дидактичний, художньо-естетичний та гігієнічний.

Розроблено модель аналізу ілюстративного матеріалу підручників для учнів початкової школи. У складі моделі визначено дидактичний (відповідність змісту підручника, функціональність, взаємозв'язок з іншими компонентами структури підручника, науковість, видова різноманітність, тематична взаємопов'язаність); художньо-естетичний (реалістичність зображень, відповідність кольорової гами, наявність елементів мультиплікації, фантастичних та казкових персонажів і предметів, естетична цінність); гігієнічний (ілюстративність, фарбовість, якість поліграфічного виконання, виразність і чіткість зображень, наявність текстівок та ексліпацій, якість обкладинки) критерії і їхні показники, а також відповідність віку учнів (рис. 1).

За розробленою методикою нами проаналізовано ілюстративний матеріал підручників для початкової школи, виданих у другій половині ХХ століття.

У другому розділі **«Тенденції ілюстрування підручників для початкових шкіл України (друга половина ХХ століття)»** подано результати дослідження ілюстративного матеріалу понад 140 підручників для початкової школи, здійсненого на основі дидактичного, гігієнічного та художньо-естетичного критеріїв та відповідних їм показників якості цього компонента навчальної книги; розкрито тенденції ілюстрування навчальних видань другої половини ХХ століття, адресованих молодшим школярам.

1-й етап – 50-ті рр. ХХ століття – обґрунтування теоретичних основ ілюстрування навчальної книги – ознаменувався тим, що в цей період було науково доведено важливість ілюстративного матеріалу як структурного компонента шкільного

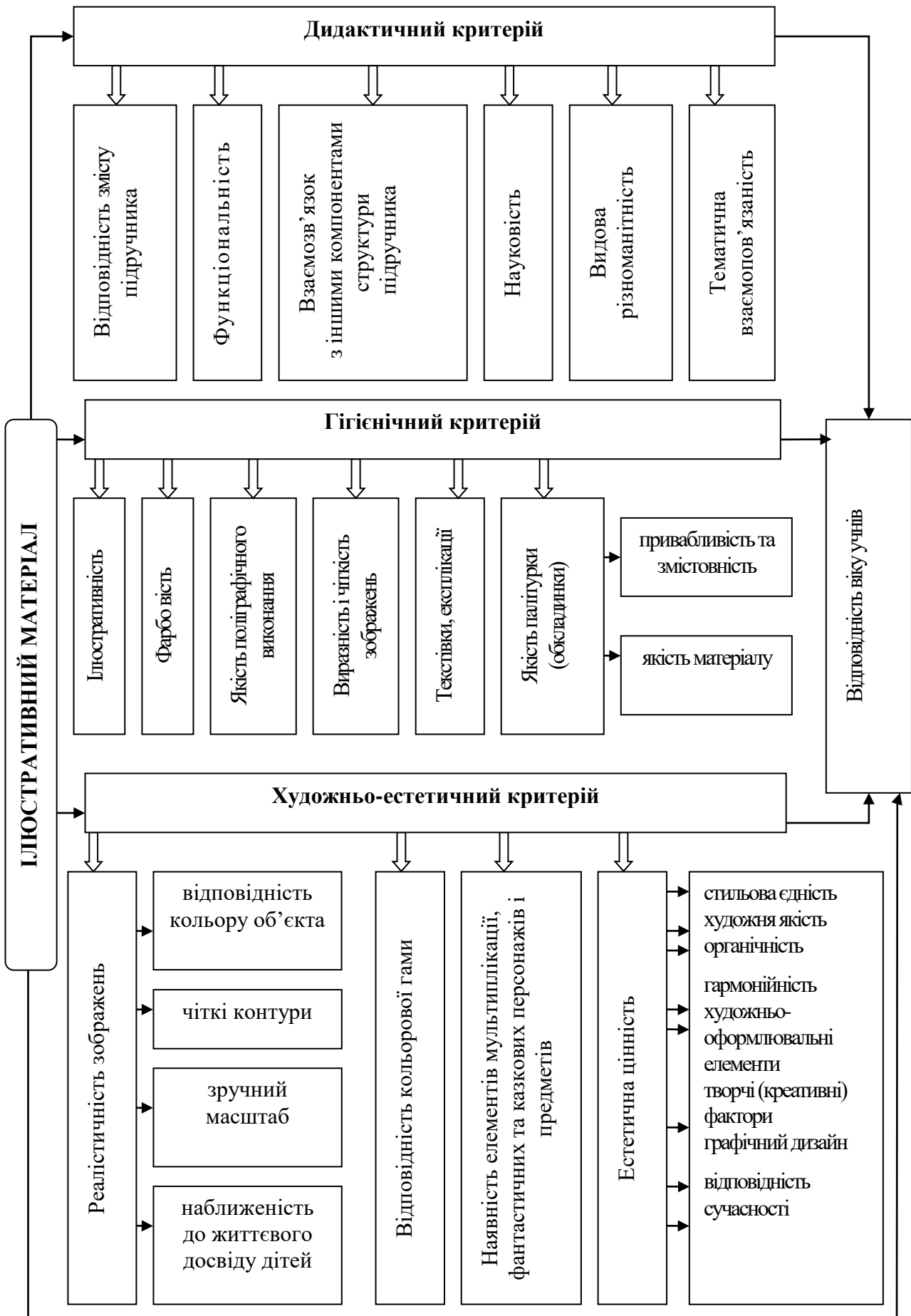

Рис. 1. Модель аналізу ілюстративного матеріалу підручників для початкової школи

ного підручника, що тісно пов'язаний з предметним змістом книги, є носієм певної інформації, а також важливим засобом виховного впливу. Поглиблювали заявлений аспект проблеми наукові праці, у яких розкривалися особливості створення візуального ряду навчальних видань, відповідність зображень віковим особливостям школярів; були зроблені спроби класифікації ілюстративного матеріалу та обґрунтування дидактичних вимог до нього. Проте аналіз візуального ряду підручників 50-х рр. минулого століття дає підстави стверджувати, що в ілюструванні навчальних видань художники й автори спиралися на традиції книжкової графіки 1930–1940-х рр.

Виявлено такі позитивні тенденції використання ілюстративного матеріалу в структурі навчальних книг, виданих у 50-х рр. ХХ століття: розроблення наочного ряду підручників з урахуванням зв'язку з текстом та відповідно до специфіки навчальних предметів; функціональність ілюстративного матеріалу (реалізація пізнавальної, інформаційної, комунікативної функцій) і підпорядкованість змісту книги; професійне виконання малюнків та стильова єдність візуального ряду аналізованих видань.

Негативними тенденціями визначено: обмеження видової різноманітності ілюстративного матеріалу сюжетними та предметними малюнками, репродукціями картин художників; перевага в навчальних книгах чорно-білих ілюстрацій; невідповідність наочного ряду віковим особливостям школярів через їхню надмірну реалістичність та деталізацію для максимально точної передачі всіх особливостей зображуваного (у кольорових виданнях спостерігається широка колірна гама, що передає масу відтінків, об'єм предметів, розміщення в просторі, перспективу, фактуру («Українська мова», 1 кл. С. Чавдаров (1950)), а в чорно-білих активно використовувалися детальні тонові рисунки («Українська мова», 2 кл. С. Чавдаров (1950)), тому гігієнічним вимогам відповідали лише окремі видання (наприклад, «Читанка», 1 кл. Н. Гов'ядовська (1957)); перевидання для українських шкіл підручників, перекладених з російських різнокольорових видань, у чорно-білому форматі та на папері гіршої якості (наприклад, «Арифметика», 1 кл. О. Пчолко, Г. Поляк (1956) містить чорно-білі ілюстрації, розроблені для україномовного видання, а навчальну книгу «Українська мова», 1 кл. С. Чавдаров (1951) перевидано з кольорового підручника «Українська мова», 1 кл. С. Чавдаров (1950), але надруковано в ахроматичній гамі).

Для 2-го етапу (60–70-ті рр. ХХ століття – політехнізація змісту наочних зображень підручників) характерним було те, що шкільний підручник став розглядатися як важливий багатофункціональний засіб організації навчального процесу. Спостерігається підвищення уваги науковців до проблеми ілюстрування навчальної літератури. У комплексних дослідженнях, присвячених шкільному підручнику, учені поглибили розуміння ролі у ньому ілюстративного матеріалу, зокрема обґрунтовано педагогічну доцільність та функціональність наочного ряду в навчальних виданнях; вивчалися різні типи зв'язку з текстом, видова різноманітність; дослідники аналізували візуальний ряд чинних тоді підручників та намічали шляхи його подальшого вдосконалення. Автори і художники-ілюстратори почали практично застосовувати теоретичні напрацювання учених 50-х рр.

Безпосередній вплив на ілюстрування навчальних видань мали нормативні документи, зокрема прийнятий Верховною Радою УРСР «Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» (1959), який зумовив підготовку нових підручників для загальноосвітньої школи, а відтак політехнізацію і посилення ідеологічного змісту їхнього ілюстративного матеріалу.

Під час дослідження нами здійснено аналіз ілюстративного матеріалу низки підручників 60–70-х рр. ХХ століття, що дало змогу виокремити такі позитивні тенденції використання зазначеного структурного компонента навчальної книги: політехнізація змісту наочних зображень; тематичне спрямування візуального ряду видань відповідно до специфіки навчальних предметів і наявність змістовного оформлення палітурок; розширення видової різноманітності (поява фотографій, умовних позначень, казкового персонажа, який «супроводжує» учня в підручнику («Математика», 1 кл. М. Моро, М. Бантова, Г. Бельтюкова (1968)), планів, карт і схем у підручниках із природознавства) та функціональності (інформаційна, розвивальна, мотиваційна, виховна функції) ілюстративного матеріалу; урізноманітнення образотворчих технік створення художньої форми візуального ряду, що сприяло поліпшенню їхнього сприймання молодшими школярами (відхід від детального тонального малюнка та перевага лаконічних, чітких форм наочних зображень) («Буквар», 1 кл. Б. Саженок, М. Саженок (1969)).

Негативними тенденціями визначено насамперед ідеологізацію змісту наочного ряду усіх тогочасних видань для молодших школярів; розроблення візуального ряду підручників у чорно-білому форматі («Українська мова», 3 кл. Ф. Серєда, М. Стефанцев (1974)); друк кольорового ілюстративного матеріалу в ахроматичній гамі («Українська мова», 3 кл. С. Чавдаров, Б. Саженок (1971)). Використовувалися підручники взагалі без ілюстрацій («Русский язык», 3 кл. В. Помагайба, Г. Савицкая, А. Коваль (1969, 1970)).

У 80-х рр. ХХ століття (3-й етап – удосконалення наукових підходів до ілюстрування шкільної навчальної літератури для початкової школи) теорія шкільного підручника збагатилася новими напрацюваннями: розробка прийомів мотивації учіння школярів, усунення перевантаження предметного змісту, стимулювання творчої діяльності, посилення функціональності підручника засобами ілюстративного матеріалу. Навчальну книгу стали розглядати як складну і цілісну багатофункціональну систему, ураховуючи структурно-функціональний підхід (конкретний зміст підручника, який безпосередньо пов'язаний із дидактичними функціями, визначає його структуру). Унаслідок оприлюднення численних досліджень науковців щодо підготовки шкільної літератури, результатів аналізу ілюстративного матеріалу тогочасних підручників та обґрунтування вимог до цього структурного компонента, напрацювання дослідників були успішно реалізовані в низці підручників для початкової ланки освіти (переважно в букварях та підручниках із російської мови). Указувалося на необхідність удосконалення художньої форми візуального ряду видань, що було пов'язано з великою увагою підручникомознавців до єдності всіх елементів книги: форми, оформлення, ілюстрування та тексту.

Відповідно до розвитку теорії шкільного підручника та змін у мистецтві книжкової графіки помітні нові позитивні тенденції в ілюструванні навчальних видань цього періоду: підвищення виразності тематичного спрямування візуального ряду відповідно до змісту підручника і специфіки навчальних предметів; оптимальність вибору видів ілюстративного матеріалу до навчальних завдань; дидактичне оформлення форзаців підручників; ширше застосування системи умовних позначень; посилення виховної спрямованості (візуалізація тогочасних ідей виховання завдяки розміщенню сюжетних малюнків з піонерами, військовими, зображень символіки і атрибутики (прапори, герби, зірки, піонерські галстуки тощо), що забезпечувало формування в дітей відповідного світогляду, розвиток у них почуття патріотизму); використання ілюстрацій здоров'язберезувальної (догляд за собою) та організаторської (розпорядок дня школяра) тематики, реалізація мотиваційної функції ілюстративного матеріалу (включення елементів мультиплікації та казкових героїв, наприклад, у підручнику з математики для 3 кл. (М. Богданович, 1988) вміщено зображення персонажів казки про Буратіно; у букварі (Н. Скрипченко, М. Вашуленко, 1986) – популярних у той час персонажів із мультфільмів «Ну постривай!», «Крокодил Гена»); відображення у наочному ряді досягнень науки і техніки (наявність зображень, які демонструють технічний прогрес (індустріальний і міський пейзаж, транспорт, робота людей на заводах, нові технології та обладнання тощо); естетизація оформлення та ілюстрування навчальних книг (стильова єдність та професійність виконання візуального ряду; використання тематично ілюстрованого шмуцтитулу («Образотворче мистецтво», 4 кл. М. Солом'яний, О. Боровиков (1980)); зображення понять (час, епоха, минуле) або алегорій (пори року) («Буквар», 1 кл. Н. Скрипченко, М. Вашуленко (1985)); послаблення ідеологічного тиску з боку радянської влади наприкінці 80-х років і збільшення зображень, які демонструють ознаки української культури, традицій, символіки тощо (наприклад, діти і казкові персонажі у вишиванках) («Українська мова», 3 кл. М. Вашуленка, О. Мельничайко (1988)).

Негативними тенденціями цього етапу визначено: запозичення ілюстрацій з різних видань (одна і та ж ілюстрація могла бути в різних підручниках); використання в читанках малюнків із різними стильовими ознаками («Читанка», 3 кл. Н. Скрипченко, О. Савченко (1988)); збереження практики перевидання підручників із незначними змінами (чи без змін) у візуальному ряді або перекладених із російськомовних навчальних книг у чорно-білому форматі.

Новим етапом у процесі ілюстрування підручників для початкової школи вважаємо період становлення державної незалежності України (4-й етап – 90-ті рр. ХХ століття – національне спрямування ілюстративного матеріалу підручників), який характеризується відродженням вітчизняної книги; модернізацією змісту освіти, створенням підручничого фонду для початкової школи, посиленням функціонального навантаження підручника як важливого засобу навчання, виховання та розвитку школярів, актуалізацією національних художніх традицій, а відтак оновленням змісту та форми ілюстративного матеріалу нових навчальних видань.

Аналіз ілюстративного матеріалу підручників, виданих у 90-х рр. ХХ століття, дав змогу виокремити такі позитивні тенденції: національне спрямування

візуального ряду підручників (зміна ідеологічного змісту з радянського на національний); багатофункціональність ілюстративного матеріалу навчальних видань; використання всієї видової різноманітності наочних зображень; обов'язковими елементами наочного ряду підручників стали дидактичне оформлення форзаців відповідно до специфіки навчальних предметів (іноді у вигляді гри) та система умовних позначень; включення піктограм та тематичного оформлених шмуцтитулів, що полегшувало орієнтування учня в книзі; урізноманітнення прийомів і технік виконання та розміщення наочних зображень у підручниках; вдале поєднання чорно-білої ілюстрації з кольоровою («Материнка. Український буквар», 1 кл. Д. Чередниченко (1992)); кольоровий друк усіх підручників для початкової школи. Успішна реалізація наукових надбань та відповідність дидактичному, гігієнічному і художньо-естетичному критеріям якості ілюстративного матеріалу спостерігається в ілюструванні букварів («Буквар», 1 кл. Н. Скрипченко, М. Вашуленко (1990); «Материнка. Український буквар», 1 кл. Д. Чередниченко (1992); «Буквар», 1 кл. Н. Скрипченко, М. Вашуленко (1995, 1997, 1999)).

Негативними тенденціями визначено: втрату стильової єдності візуального ряду (спроби урізноманітнити прийоми і техніки виконання наочного ряду, а також поєднувати їх і навіть використовувати як ілюстрації дитячі малюнки призвело до порушення стильової єдності всіх елементів оформлення), що було найбільш характерне для підручників з української мови і читанок; помітне зниження якості поліграфії.

Результатом дослідження проблеми стали науково-методичні рекомендації щодо використання ілюстративного матеріалу в підручниках, адресованих молодшим школярам, які базуються на вимогах до дидактичної та естетичної цінності наочного ряду підручника, дотримання санітарно-гігієнічних норм у процесі його створення та поділяються на *загальні* (вимоги до зв'язку ілюстративного матеріалу з текстом та іншими структурними компонентами підручника) і *спеціальні* (вимоги, що стосуються відповідності ілюстративного матеріалу віковим особливостям молодших школярів; гігієнічні вимоги до ілюстративного матеріалу підручників для початкової школи; художньо-естетичні; додаткові рекомендації до використання ілюстративного матеріалу).

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення й запропоновано нове вирішення проблеми ілюстрування підручників для початкової школи України другої половини ХХ століття.

1. З'ясовано сутність поняття «ілюстративний матеріал підручника». Цей структурний компонент трактується як комплекс наочних зображень і оформлювальних елементів підручника, що сприяють більш глибокому засвоєнню змісту, підвищують інтерес до навчальної книги і, відповідно, до процесу навчання, а також впливають на формування світогляду школяра, збагачення його чуттєвого досвіду, естетичне виховання. Зазначене поняття охоплює такі компоненти: саме зображення, словесний супровід, що входить безпосередньо в зображення (екскліпації), посилання в тексті і підписи до ілюстрацій (текстівки).

Основними функціями ілюстративного матеріалу дослідники вважають такі: пізнавальну, інформаційну, розвивальну, конкретизації уявлень, систематизаційну, цільову, запам'ятовування і закріплення знань, інтеграції, ергономічну, виховну, мотиваційну, естетичну. Відомий підхід, згідно з яким ілюстративний матеріал підручників має повноцінно реалізувати провідні функції навчальної книги, адресованої молодшим школярам, – інформаційну, розвивальну, виховну і мотиваційну. Узагальнено погляди вчених щодо видової різноманітності ілюстративного матеріалу та запропоновано авторське бачення його класифікації за такими ознаками: відношенням до тексту, призначенням, способом відображення дійсності, характером наочного образу, за жанром, характером зображення, художньою технікою, розміщенням у книзі.

2. Розроблено модель аналізу ілюстративного матеріалу підручників для початкової школи, яка охоплює три групи критеріїв (дидактичний, гігієнічний, художньо-естетичний) та відповідні їм показники, що визначають якість цього компонента в структурі навчальної книги. Загальні критерії виокремлені з урахуванням вікових особливостей учнів-адресатів. Розроблена модель слугувала засобом визначення тенденцій ілюстрування навчальних видань для молодших школярів у досліджуваній період.

3. Виокремлено етапи ілюстрування підручників для початкових шкіл України другої половини ХХ століття та визначено тенденції кожного з них:

– 50-ті рр. ХХ століття – помітне використання в навчальних книгах спеціально розробленого з дидактичною метою ілюстративного матеріалу, який було визнано рівноправним компонентом структури шкільного підручника; зображення виконані професійно, з дотриманням стильової єдності всього візуального ряду, проте переобтяжені надмірною деталізацією і реалістичністю відображення об'єктів і явищ, що ускладнює їхнє сприйняття учнями молодшого шкільного віку; в оформленні навчальних видань надається перевага чорно-білій ілюстрації;

– 60–70-ті рр. ХХ століття характеризуються політехнізацією змісту наочних зображень підручників; тематичним спрямуванням візуального ряду видань відповідно до специфіки навчальних предметів; розширенням видової різноманітності та функціональності ілюстративного матеріалу; появою лаконічних, чітких форм у підручниковій ілюстрації; помітним посиленням ідеологізації змісту наочного ряду всіх тогочасних видань для молодших школярів; зберігається тенденція розроблення візуального ряду підручників у чорно-білому форматі та друку кольорового ілюстративного матеріалу в ахроматичній гамі;

– 80-ті рр. ХХ століття – помітне підвищення виразності тематичного спрямування візуального ряду відповідно до змісту підручників і специфіки навчальних предметів; спостерігається посилення виховної та мотиваційної функцій ілюстративного матеріалу, збільшення його видової різноманітності в структурі навчальних видань; зафіксовано появу дидактично оформлених форзаців та системи умовних позначень, піктограм. Ілюстративний матеріал підручників характеризується професійним виконанням, урахуванням вимог відповідності віку учнів-адресатів. Водночас помітне порушення стильової єдності візуального ряду в читанках. Спостерігається також практика перевидання підручників із

використанням однакових ілюстрацій або всього візуального ряду, а також видання в чорно-білому форматі перекладених з російських;

– 90-ті рр. ХХ століття характеризуються зміною радянського ідеологічного спрямування наочного ряду на національне; багатофункціональністю та різноманітністю ілюстративного матеріалу; використанням системи умовних позначень, тематичних оформлювальних елементів та піктограм; високоякісним ілюстративним оформленням букварів. Помітне порушення стильової єдності елементів оформлення та ілюстративного матеріалу підручників, зумовлене експериментальним застосуванням різних образотворчих прийомів і технік, та зниження якості поліграфії.

4. Підготовлено науково-методичні рекомендації щодо використання ілюстративного матеріалу в підручниках для початкової школи, які поділяються на загальні (вимоги до зв'язку ілюстративного матеріалу з текстом та іншими структурними компонентами підручника) і спеціальні (вимоги, що стосуються відповідності ілюстративного матеріалу віковим особливостям молодших школярів; гігієнічні вимоги до ілюстративного матеріалу підручників для початкової школи; художньо-естетичні; додаткові рекомендації до використання ілюстративного матеріалу). Виокремлено основні ідеї, які доцільно творчо використовувати при ілюструванні підручників для шкіл першого ступеня:

– постійне оновлення всієї системи ілюстративного матеріалу з урахуванням суспільно-політичних, соціально-культурних умов, змісту освіти та розвитку мистецтва книжкової графіки;

– тематичне спрямування наочного ряду підручників відповідно до специфіки навчальних предметів;

– багатофункціональність і оптимальність використання видової різноманітності ілюстративного матеріалу;

– відповідність візуального ряду віку учнів-адресатів;

– професійне виконання ілюстративного матеріалу та стильова єдність усіх елементів ілюстрування й оформлення навчальної книги;

– наявність зображень, що сприяють формуванню національних та загальнолюдських цінностей;

– включення в підручники ілюстрацій, які спрямовані на науково-пошукову діяльність молодших школярів, розвиток у дітей творчого мислення;

– посилення мотиваційної функції підручників засобами ілюстративного матеріалу (зображення, що відповідають інтересам учнів-адресатів; креативні елементи).

Здійснене дослідження не вичерпує всіх аспектів порушеної проблеми й актуалізує доцільність подальшого вивчення питання ілюстрування підручників для початкової ланки освіти в таких напрямках: особливості ілюстрування навчальних книг для молодших школярів поза визначеними нами хронологічними межами; оновлення підходів до використання ілюстративного матеріалу у структурі підручників нового покоління; аналіз зарубіжного досвіду з проблеми ілюстрування підручників для початкової школи, а також вивчення можливостей сучасних технологій книготворення.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Погонєць І. В. Теоретичні підходи до аналізу ілюстративного матеріалу шкільних підручників у другій половині ХХ століття *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди* – Дод. 2 до Вип. 35, Том І (13): Тематичний випуск «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». Київ: Гнозис, 2015. С. 137–140.

2. Погонєць І. В. Ілюстрування шкільних підручників: історико-педагогічна ретроспектива. *Український педагогічний журнал* / Ін-т педагогіки НАПН України. Київ, 2016. № 1. С. 122–134.

3. Погонєць І. В. Роль ілюстративного матеріалу у структурі підручників, адресованих молодшим школярам (друга половина ХХ століття). *Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць* / ред. кол.; голов. ред. О. М. Топузов. К.: Педагогічна думка, 2017. Вип. 18. С. 122–134.

4. Кодлюк Я. П., Погонєць І. В. Тенденції ілюстрування підручників для початкових шкіл України у другій половині ХХ століття (1950–1980 рр.). *Імідж сучасного педагога: електрон. наук. фаховий журнал* / Полтав. обл. ін-т післядипл. пед. освіти ім. М. В. Остроградського; Ін-т пед. освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України; редкол.: Н. І. Білик (гол. ред.) [та ін.]. Полтава: ПОППО, 2020. № 5 (194). С. 72–79.

5. Погонєць І. В. Теоретичні підходи до класифікації ілюстративного матеріалу шкільних підручників у другій половині ХХ століття. *Молодий вчений: науковий журнал*. Херсон, 2015. № 5 (20). Ч. 3. С. 137–140.

6. Погонєць І. В. Функції ілюстративного матеріалу у структурі українських шкільних підручників у першій половині ХХ століття. *Актуальні проблеми гуманітарної освіти: збірник наукових праць* / За заг. ред. Ломаковича А. М., Бенери В. Є. Кременець: ВЦ КОГПІ ім. Тараса Шевченка, 2014. Вип. 10. С. 66–69.

7. Pohonets Ivanna. Textbooks illustration features for junior schoolchildren in the establishment of state independence of Ukraine period (1990–2000). *Journal of Education, Health and Sport*. 2020. 10 (6). P. 415–424.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Погонєць І. В. З історії ілюстрування шкільних підручників в Україні. *Вісник Закарпатського художнього інституту: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Ужгород, 13–14 травня 2014 р.) / Ред. кол.: Небесник І. І. та ін. Ужгород: Закарпатський художній інститут, 2014. Вип. 5: «Ерделівські читання». С. 144–148.

9. Pohonets I. Typology of school textbooks' illustrative material (the second half of the XX century). Proceedings of the VIII International Academic Congress "Applied and Fundamental Studies in Eurasia, Africa and America" (South Africa, Cape Town, 18-20 June 2015). "UCT Press", 2015. Vol. III. P. 228–235.

10. Погонєць І. В. Види ілюстративного матеріалу у структурі дитячої книги (на прикладі ілюстрацій Ростислава Глуква). *Творчість Ростислава Глуква в*

контексті розвитку української діаспори ХХ століття: збірник матеріалів науково-мистецького симпозіуму «Художньо-мистецькі рецепції творчості Ростислава Глуква в контексті розвитку української діаспори ХХ ст.» (Кременець, 11–12 травня 2017 р.). Кременець: Кременецька обласна гуманітарно педагогічна академія ім. Тараса Шевченка, 2017. С. 45–52.

11. Погонєць І. В. Особливості ілюстрування підручників для початкових шкіл України у другій половині ХХ століття. *Гуманітарний корпус: матеріали ІV Міжнародної науково-практичної конференції «Наукові пошуки: актуальні дослідження, теорія та практика» (Вінниця, 27 серпня 2020 р.).* Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. Вип. 35 (Том 2). С. 78–81.

АНОТАЦІЯ

Погонєць І. В. Педагогічні основи ілюстрування підручників для початкових шкіл України (друга половина ХХ століття). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, 2021.

У дисертації здійснено комплексне дослідження педагогічних основ ілюстрування підручників для початкових шкіл України другої половини ХХ століття. Виокремлено основні етапи цього процесу в контексті таких чинників: реформування національного шкільництва; розвиток теорії шкільного підручника; розвиток книжкової графіки.

Поглиблено знання щодо ролі, функцій та видової різноманітності ілюстративного матеріалу в структурі шкільного підручника. Охарактеризовано підходи вчених до обґрунтування вимог та методів аналізу наочного ряду підручників. Розроблено модель аналізу ілюстративного матеріалу видань для молодших школярів, яка охоплює дидактичний, гігієнічний, художньо-естетичний критерії та відповідні їм показники. За розробленою методикою здійснено аналіз ілюстративного матеріалу підручників для початкових шкіл України, виданих у другій половині ХХ століття, та виявлено основні тенденції їхнього ілюстрування в межах кожного з визначених етапів. Підготовлено науково-методичні рекомендації щодо використання ілюстративного матеріалу в підручниках для початкової школи, які включають загальні та спеціальні вимоги.

Ключові слова: педагогічні основи, ілюстративний матеріал, ілюстрування підручників для початкової школи, класифікація наочних зображень, функції ілюстративного матеріалу, тенденції ілюстрування підручників.

АННОТАЦИЯ

Погонец И. В. Педагогические основы иллюстрирования учебников для начальных школ Украины (вторая половина ХХ века). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.01 – общая педагогика и история педагогики. – Тернопольский национальный педагогический университет имени Владимира Гнатюка, Тернополь, 2021.

В диссертации осуществлено комплексное исследование педагогических основ иллюстрирования учебников для начальных школ Украины второй половины XX века. Обоснованы основные этапы этого процесса в контексте таких факторов: реформирование национальной школы; развитие теории школьного учебника; развитие книжной графики.

Углублено знание о роли, функциях и разнообразии видов иллюстративного материала в структуре школьного учебника. Охарактеризованы подходы ученых к обоснованию требований и методов анализа наглядного ряда учебников. Разработана модель анализа иллюстративного материала изданий для младших школьников, которая охватывает дидактический, гигиенический, художественно-эстетический критерии и соответствующие им показатели. По разработанной методике осуществлен анализ иллюстративного материала учебников для начальных школ Украины, изданных во второй половине XX века, и выявлены основные тенденции их иллюстрирования в пределах каждого из определенных этапов. Подготовлено научно-методические рекомендации по использованию иллюстративного материала в учебниках для начальной школы, которые включают общие и специальные требования.

Ключевые слова: педагогические основы, иллюстративный материал, иллюстрирование учебников для начальной школы, классификация наглядных изображений, функции иллюстративного материала, тенденции иллюстрирования учебников.

SUMMARY

Pohonets I. V. The Pedagogical Basics of Illustrating Textbooks for Primary Schools of Ukraine (the Second Half of the 20th Century). – Manuscript.

Thesis for the Candidate Degree in Pedagogical Studies. Specialty 13.00.01 – General Pedagogy and the History of Pedagogy. – Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, 2021.

In the thesis the complex research on illustrating textbooks for Ukrainian primary schools of the second half of the 20th century is carried out. The main stages of the process are highlighted in the context of the following factors: reforming of the national school system; the school textbook theory development; the development of book graphics.

The knowledge of the role, functions, and type diversity of illustrative material in the structure of the school textbook is deepened. The approaches of scientists to requirements substantiation and methods of the visual row analysis in textbooks are characterized. The author has developed the analysis model of illustrative material of editions for younger school children, which covers didactic, hygienic, artistic, and aesthetic criteria and corresponding indicators. According to the developed methodology the analysis of textbooks' illustrative material for Ukrainian primary schools, published in the second half of the 20th century, is carried out. The main tendencies of illustrating textbooks within each of the identified stages are revealed.

The first stage – the 50s of the 20th century – is characterized by the use in textbooks of the illustrative material specially developed for didactic purposes, and which is recognized as an equal component of the school textbook structure. The visual row

stands out for its professional performance, adherence to stylistic unity, but is overloaded with excessive image details complicating their perception by primary school students. In the design of educational publications black and white illustrations prevail.

The second stage – the 60–70s of the 20th century – is characterized by the polytechnization of the textbooks' visual images content; the thematic direction of the publications' visual row under the educational subjects' specifics; the expansion of type diversity and functionality of illustrative material; the appearance of concise and clear forms in the textbook illustration. There is a noticeable increase in the visual row content ideologization of all publications for primary school students of that time. There is a tendency to develop a visual row of textbooks in black and white format and print color illustrative material in achromatic scale.

In the third stage – the 80s of the 20th century – the expressiveness of the visual row's thematic direction is increased under the content of the textbooks and the specifics of the subjects; educational and motivational functions of the illustrative material; there is a noticeable increase in its type diversity in the structure of educational publications. The appearance of didactic endpapers and a system of symbols and icons are observed. The illustrative design of textbooks is characterized by professional performance and taking into account the requirements of students-addressees' age-matching. At the same time, there is a noticeable violation of the visual row's stylistic unity in readers. There is also the practice of republishing textbooks using the same illustrations or the entire visual row, as well as editing textbooks translated from the Russian language in black and white.

The fourth stage – the 90s of the 20th century – is characterized by a change in the Soviet ideological orientation of the visual row to the national one; multifunctionality and variety of illustrative material; using a system of symbols, thematic design elements, and icons; high-quality illustrative design of ABC-books. There is a noticeable violation of the stylistic unity of design elements and illustrative material of textbooks, due to the experimental application of various visual methods and techniques and reduced printing quality.

The scientific and methodological recommendations for the use of illustrative material in primary school textbooks, which include general and special requirements, are developed.

Keywords: pedagogical basics, illustrative material, illustrating primary school textbooks, classification of visual images, functions of illustrative material, tendencies of illustrating textbooks.

Підписано до друку 01.04.2021.
Формат 60x 84/16. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсетний 80 г/м². Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 0,9.
Наклад 100 прим. Зам. № 04/21/2-4

Віддруковано у видавничому центрі "Вектор"
46018, м. Тернопіль, вул. Львівська, 12,
Тел. +38 (097) 988-53-23

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ТР № 46 від 07 березня 2013р.
ФОП Осадца Ю.В.